

Лідія Яременко

ДОКУМЕНТИ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НБУВ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ
КОМІСІЇ ВУАН ДЛЯ ВИВЧУВАННЯ ПРОДУКЦІЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ
(1926–1930)

У 1934–1936 рр. на підставі рішення Президії Всеукраїнської академії наук (далі — ВУАН) від 13 лютого 1934 р. про запровадження нової структури та передачу справ ліквідованих установ до Секретаріату Академії¹ — документи ВУАН за 1918–1934 рр. були передані на зберігання до Всенародної бібліотеки України². Пізніше вони були сформовані в архівний фонд №Х «Архів АН УРСР», що зберігається нині в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ). До нього увійшли і документи Комісії для вивчення продукційних сил України (УКОПС).

Окремі документи Комісії та її членів, керівних органів ВУАН стосовно діяльності УКОПС відклалися в ІР НБУВ у фондах №№1, 38, 49, 56, 161.

У січні 1924 р. у Харкові було створено міжвідомчий Організаційний комітет зі скликання Всеукраїнського з'їзду по вивченню продуктивних сил при Науковому комітеті Наркомпросу³. В ході підготовки з'їзду особливою значення набуло питання про науку, як одну з наймогутніших продуктивних сил, якій програмою з'їзду відводилася спеціальна секція. Основну розробку цього питання взяла на себе Всеукраїнська академія наук. ВУАН ініціювала створення Київської філії Оргкомітету з метою згуртування науковців Києва в справі підготовки з'їзду і 19 травня 1924 р. обрали її головою акад. М.В. Птуху⁴. До складу оргкомітету філії увійшли академіки Б.І. Срезневський, В.Г. Шапошников, К.Г. Воблий, А.М. Лобода, проф. В.І. Лучицький⁵. З метою підготовки до майбутнього з'їзду огляду діяльності Академії за весь час її існування й плану подальших праць, 29 вересня 1924 р. було обрано комісію під головуванням акад. С.О. Єфремова у складі академіків А.Ю. Кримського, М.В. Птухи, П.А. Тутковського, І.І. Шмальгаузена⁶. 20 жовтня цього року Спільне зібрання затвердило проект доповіді «Про діяльність Української Академії наук», із якою на з'їзді виступив Неодмінний секретар ВУАН А.Ю. Кримський⁷. Співробітники ВУАН взяли найактивнішу участь в організації й проведенні I Всеукраїнського з'їзду з вивчення про-

дуктивних сил і народного господарства України, що відбувся 28 грудня 1924 р.— 5 січня 1925 р. Це був перший науковий з'їзд в Україні, який суттєво вплинув на розвиток науки й культури, зростання її продуктивних сил. Після проведення з'їзду постало питання підготовки наукових та виробничих кіл України до наступного, вирішити яке було неможливо без залучення наукового потенціалу Академії.

Рішенням Спільного зібрання ВУАН 6 грудня 1926 р. при Фізично-математичному відділі створено спеціальну тимчасову Комісію в справі підготовки Всесоюзного з'їзду з вивчення продуктивних сил⁸.

Інформаційно найціннішими при дослідженні історії створення та наукової діяльності Комісії є протоколи її засідань за 1926–1930 рр., на яких розглядалися і затверджувалися напрями наукової, видавничої організаційної діяльності, питання налагодження зв'язку з науково-дослідними і господарськими установами України, які займалися вивченням продуктивних сил, та ін. (спр. 13662–13690).

Організаційне становлення Комісії відбулося на двох перших її засіданнях. Комісія вперше зібралася 15 грудня 1926 р. під головуванням акад. П.А. Тутковського. На цьому засіданні головою Комісії було обрано акад. Л.М. Яснопольського. До складу Комісії увійшли академіки Є.П. Вотчал, М.Ф. Кашенко, О.В. Корчак-Чепурківський, В.І. Липський, М.В. Птуха, К.К. Симінський, Б.І. Срезневський, П.А. Тутковський, О.В. Фомін, В.Г. Шапошников, Л.М. Яснопольський та професори Д.О. Белінг, Є.Д. Сташевський, А.І. Ярошевич (спр. 13072–13273, арк. 186).

На засіданні 27 грудня 1926 р. (протокол №2) до складу Комісії були також включені професори А.В. Круковський, Г.Г. Де-Метц, Є.В. Оппоков, О.К. Філіповський, В.П. Устьянцев, М.В. Шарлемань. Вченим секретарем Комісії став проф. А.І. Ярошевич (спр. 13685–13690, арк. 1). Членам Комісії було доручено створити відповідні секції для пророблення питань Всесоюзного з'їзду і Української конференції, які в майбутньому стали основою для створення секцій УКОПС як робочих ор-

ганів для здійснення самостійних наукових досліджень. На керівників секцій покладалося завдання обліку наукових робітників м. Києва, скликання нарад цих робітників для розроблення планів та найближчих завдань організації продуктивних сил у відповідних галузях, підготовка доповідей на нараду у Харкові і з'їзд у Москві. З цією метою Комісія розробила і на цьому засіданні затвердила анкету наукового співробітника установ м. Києва і прилеглих районів, яка передбачала облік таких даних: прізвище, ім'я, по батькові; місце проживання; основна спеціальність; назви установ, у яких проводиться наукова робота (дослідні, навчальні, господарські); опубліковані наукові праці в галузі вивчення продуктивних сил із 1917 р. та підготовлені в рукописному варіанті; доповіді, які співробітник може представити на з'їзд (спр. 13685–13690, арк. 1 зв., 4 зв.-5, 10). Не маючи поки що ні свого бюджету, ні штату Комісія змогла провести таке анкетування, а отримані дані були передані Оргбюро з'їзду продуктивних сил Укредержплану для підготовки відповідного довідника (спр. 13072–13273, арк. 187; спр. 18666, арк. 2).

Наступні засідання Комісії впродовж січня — березня 1927 р. було присвячено питанням підготовки наукових установ Академії та інших відомств до Всесоюзного з'їзду та Всеукраїнської конференції, заслуховувались доповіді голів секцій і керівників установ щодо подальшого розвитку окремих галузей із вивчення та застосування продуктивних сил, підготовки відповідних кадрів, на підставі яких підготовлено зведену записку зі схемою проведення необхідних робіт та потрібних для цього асигнувань, у тому числі в лабораторіях вузів та музеях (спр. 13685–13690, арк. 6–11; спр. 13662–13684, арк. 1, 4; ф. 1, спр. 26372, арк. 1 зв.).

В лютому — березні під час проведення відповідної підготовчої роботи серед членів Комісії виникла ідея щодо подальшого вивчення продуктивних сил України самостійним структурним підрозділом Академії (спр. 13685–13690, арк. 7–9, 11), а в травні 1927 р., враховуючи значний внесок Комісії по згуртуванню наукових сил до Всесоюзного з'їзду й активну участь у попередній березневій Українській конференції, Спільне зібрання прийняло рішення про перетворення тимчасової Комісії на постійну Комісію ВУАН для вивчення продуктивних сил України (УКОПС) при II відділі зі значно ширшими функціями та завданнями. Головою Комісії залишився

акад. Л.М. Яснопольський, вченим секретарем — А.І. Ярошевич (спр. 13072–13273, арк. 186). Головними завданнями УКОПС було визначено розробку проблем організаційного, синтетичного та інформаційного характеру в галузі вивчення продуктивних сил України, їх народногосподарської оцінки, проблеми сировини, узгодження дослідної роботи з проблем народногосподарської реконструкції, проведення самостійних наукових досліджень за спеціальними завданнями (спр. 13072–13273, арк. 127 зв.).

Остаточне юридичне оформлення і статус Комісії було закріплено рішенням Спільного зібрання 28 листопада 1927 р., згідно з яким УКОПС підпорядковувалась Раді ВУАН, включалася до списку установ Академії, мала право на двох постійних нештатних співробітників (спр. 13072–13273, арк. 186; ф. 1, спр. 26390, арк. 2, 4).

Продовжуючи підготовчу роботу до Всесоюзного з'їзду, на засіданні 18 серпня 1927 р. Комісія ухвалила рішення про видання збірника п'ятирічних планів досліджень продуктивних сил України, до якого мали ввійти плани по окремих напрямках, необхідні для цих робіт кошториси, пояснюючі записки та розроблені анкети (спр. 13662–13684, арк. 10–11). Передбачалося, що цей збірник буде роздаватися членам з'їзду і матиме велике значення для інформування широких кіл дослідників продуктивних сил про роботу УКОПС, мотивування необхідних асигнувань на дослідні роботи Комісії (спр. 13013–13014, арк. 1–3). Але окремим виданням збірник не був опублікований, а всі підготовлені УКОПС матеріали були використані Укрнаукою при складанні плану науково-дослідних робіт у галузі вивчення продуктивних сил України на 1928/1929 — 1932/1933 рр. та Укредержпланом у п'ятирічному плані науково-дослідних робіт в Україні.

У фонді X зберігаються плани робіт УКОПС на 1928–1930 рр. (спр. 13004, 13072–13273, 13277–13278), що базуються на завданнях п'ятирічного плану Комісії на 1928–1933 рр.⁹ УКОПС намітила налагодити зв'язок наукових сил ВУАН із установами та організаціями, зацікавленими в науковій роботі й розв'язанні практичних питань економічного життя України, а також проводити самостійні наукові дослідження в тих випадках, коли це обумовлено відсутністю відповідного наукового центру. Планами передбачалося щорічно видавати 2 числа бюлетеня УКОПС «Продуктивні сили України» по 6 др. арк.,

III. Джерелознавчі галузі знань

або щоквартально по 3 др. арк.; Збірник праць УКОПС, невеликими випусками, за рік на 25 др. арк.; всього за 5 років підготувати до друку матеріалів обсягом 360 др. арк. (спр. 13406-13567, арк. 26-26зв.; спр. 13004, арк. 1-2; спр. 13009, арк. 1-5; спр. 13277, арк. 1-12; спр. 13072-13273, арк. 1-7; спр. 13011, арк. 1-3).

Інформаційно цінними є документи щодо розробки статуту УКОПС і сам статут, затверджений на засіданні Комісії 23 лютого 1928 р. (спр. 13662-13684, арк. 22-23 зв.; спр. 13391-13405, арк. 2-3). У статуті зафіксовано юридичний статус УКОПС як установи при Раді ВУАН; визначено головні завдання та шляхи їх здійснення, структурна побудова Комісії. Для ознайомлення широкого кола спеціалістів у галузі вивчення продуктивних сил статут було опубліковано в бюлетені УКОПС¹⁰.

Проведення самостійних наукових досліджень УКОПС відбувалося в її секціях. Інформацію про створення, діяльність і особовий склад секцій, зосереджено в протоколах засідань Комісії і секцій, планах і звітах УКОПС (спр. 12979-12995, 13035, 13279-13376, 13568-13644, 13691-13830, 13833-13850, 35130). Усього на кінець 1930 р. у складі УКОПС працювало 20 секцій. Вони проводили наукові дослідження з всебічного вивчення сучасного стану хмлярства, використання луцупліну в фарбувальній, харчовій, парфюмерній промисловості (хмільова секція); районування технічних культур у цукрово-промислових районах Лівобережжя України, методології ефективності вкладання капіталу в цукрову промисловість, економічних та географічних умов розгортання цукрової промисловості України (цукрова секція); вивчення кустарно-господарського промислу на Волині й Поділлі з метою розгортання експорту виробів цього промислу (кустарна секція); розробкою проблем використання бурого вугілля на Україні та ін. (спр. 13011, арк. 1-3; спр. 13072-13273, арк. 127 зв., 140-140 зв., 188; спр. 13406-13567, арк. 108). Науковий інтерес мають програми проведення наукових досліджень та зібрані матеріали до них (спр. 12962, 12968-12970, 12976-12977, 13034, 13037-13070, 13831-13832, 13867-13873, 13876-13877, 31416, 35129).

За результатами проведених досліджень було підготовлено збірники наукових праць — із радіології та прикладної фізики «Радіоактивність» (6 др. арк.), два збірники «Хміль» (по 6 др. арк.), «Картопля та проблема підви-

щення врожайності» (10 др. арк.), «Продукція олійного сім'я та олійна промисловість на Україні», «Соціально-економічна характеристика районів України, що сіють буряк» (10 др. арк.), «Шовківництво на Україні» (8 др. арк.), «Українська кустарна промисловість» (6 др. арк.), «Проблема Правобережжя» (10 др. арк.), праці проф. Б.С. Лисіна «Каолін Глуховецький», проф. А.А. Табенцького «Атлас по хмілью», Г.Г. Махова «Ґрунти України», «Природне районування України», «Ґрунти районів тютюництва України», «Ґрунти дослідних станцій України» (спр. 13072-13273, арк. 6 зв.-7, 25, 127 зв., 195, 224; спр. 3009, арк. 1-5; спр. 13406-13567, арк. 163, 196; спр. 34974, арк. 1-101). Але за браком коштів майже всі вони залишилися не надрукованими.

Важливими для дослідження діяльності Комісії є звіти, інформації та хроніки за 1928-1930 рр. (спр. 12972-12975, 13009, 13011, 13013-13014, 13072-13273, 13406-13567), кошториси та їх розрахунки (спр. 13037-13070, 13289-13376, 13406-13567, 13863, 13876-13877). За відсутністю достатнього державного фінансування на проведення самостійних наукових досліджень із певних галузей вивчення продуктивних сил, УКОПС змогла організувати їх за рахунок асигнувань зацікавлених державних наукових і господарських установ. 1929 р. Український інститут цукрової промисловості виділив УКОПС 5000 крб. на проведення спеціальних робіт з економіки цукрівництва; Товариства «Рубен-Ойль» і Конотопський промсоюз надали кустарній секції 125 крб., які витратив Ю.С. Александрович на дослідження з гончарства на Поділлі. На розроблення питань, пов'язаних із проблемою вивчення бурого вугілля, Науково-технічне управління ВРНГ УССР в 1929-1930 рр. перерахувало 3000 крб., в 1930 р. надійшло 8000 крб. від Всеукраїнської сільськогосподарської кооперативної спілки «Техкультура» на проведення досліджень культури хмілью, видання наукових праць із питань економіки хмільового господарства та ін. (спр. 13406-13567, арк. 75, 108; спр. 13009, арк. 1-5).

Особливу наукову цінність мають рукописи статей та матеріали до них, рецензії на наукові праці членів Комісії та співробітників ВУАН у галузі вивчення природних багатств і розвитку продуктивних сил, що відклалися в 60 справах фонду (20, 69, 85, 90-91, 99, 205, 215, 267-270, 304, 680, 12961, 12963, 12965-12967, 12976-12978, 12996, 13010,

13020, 13022, 13852–13853, 14551, 14555, 14601–14602, 14621–14622, 14944, 30647, 31597–31603, 35000, 35071–35085, 35132, 35159). Більшість із них не було опубліковано і через це недоступні широкому загалу дослідників. Серед них роботи акад. К.Г. Воблого «Роль сільськогосподарської машини в підвищенні врожайності» (спр. 269), проф. В.В. Колкунова «Что нужно сделать для того, чтобы повысить урожай на наших полях» (спр. 35077), проф. В.І. Лучицького «Минеральные ресурсы Украины и их использование» (спр. 35000), акад. К.К. Симінського «Перспективы экономии металла в строительной промышленности» (спр. 69), акад. Л.М. Яснопольського «Економічне значення чорних металів» (спр. 99) та ін.

Не маючи матеріальної змоги друкувати наукові праці, розроблені програми й методологію наукових досліджень та отримані результати, УКОПС використовувала прилюдні засідання Комісії та секцій для широкого інформування наукової громадськості про напрями своєї діяльності шляхом зачитування на них наукових доповідей членів Комісії. Переліки цих доповідей також відклалися у фонді (спр. 13035, 13072–13273, 13279–13376, 13391–13567, 13866).

Видання у 1929 р. періодичного друкованого органу УКОПС — науково-інформаційного бюлетеня «Продукційні сили України» сприяло встановленню тіснішого наукового зв'язку з установами, що досліджують продуктивні сили не тільки в Україні, а й у всьому СРСР, поповненню бібліотеки УКОПС шляхом обміну, складанню повнішої бібліографії в даній галузі. У документах УКОПС збереглися матеріали про підготовку та видання бюлетеня (спр. 13072–13273, арк. 52, 53 зв., 82, 123 зв.; спр. 13406–13567, арк. 6, 12–13, спр. 31605), списки установ та осіб, яким він надсилався (спр. 13406–13567, арк. 199–270). В них понад 600 назв установ і майже 300 прізвищ окремих осіб. За списками є можливість встановити установи, наукових та господарських співробітників, які займалися вивчення продуктивних сил України, кадровий склад керівних органів, членів УКОПС та її секцій, структуру, наукові зв'язки. Доповнює цю інформацію «Особовий склад постійної Комісії для вивчення продукційних сил України» (спр. 13274), в якому подається структура та склад УКОПС.

У фонді також відклалися листування з ВУАН, органами державного управління про асигнування, проведення наукових дослід-

жень, друкування праць Комісії та її членів (спр. 13005, 13023, 13071–13273, 13289–13376, 13406–13567, 13645–13661, 13691–13750, 13833–13850).

12 листопада 1929 р. Президія ВУАН прийняла рішення про підпорядкування УКОПС Соціально-економічному відділу з рекомендаціями зберегти економічний нахил у роботі¹, а на початку 1930 р. було вирішено організувати на базі УКОПС Інститут економічної промисловості. Проект організації інституту, його завдання та структура, розроблені УКОПС, були затверджені на засіданні її президії 26 квітня 1930 р. (спр. 13406–13567, арк. 262). Основними напрямками досліджень інституту були визнані: вивчення проблем організації промисловості (організаційні форми, раціоналізація, продуктивність праці, планування); капіталу та фінансування; географії промисловості; промислової сировини (мінеральної, рослинної, тваринної) та ін., які до цього часу розроблялися УКОПС. У структурі інституту передбачалося 4 відділи. Штатний розпис включав посади директора, 4 керівників відділів, 4 наукових та 1 науково-технічного співробітника. Планувалося видання праць інституту обсягом до 60 друк. арк. на рік (спр. 681; спр. 13406–13567, арк. 21–23). Але інститут не був створений², а поширення з середини 1930 р. політичних репресій влади проти ВУАН та політичної боротьби у самій Академії (зокрема проти УКОПС та її голови акад. Л.М. Яснопольського), не дали змоги Комісії в 1931 р. продовжити свою діяльність, хоча офіційних розпоряджень із цього приводу ВУАН не одержала.

Отже, документи ф. X Інституту рукопису НБУВ є найповнішим і інформаційно цінним джерелом із історії Комісії ВУАН для вивчення продукційних сил України і дають можливість провести реконструкцію напрямів її наукових досліджень та підготовлених, але неопублікованих видань.

¹ Архів Президії НАН України, ф. 258, оп. 1, спр. 56, арк. 21.

² Видатні вчені Національної Академії наук України: Особові архіви та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (1918–1998): Путівник. — К., 1998. — С. 6–7.

³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 450, арк. 165 а, 165 в.

⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 1, спр. 26304, арк. 1.

- ⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 450, арк. 165 а зв.
⁶ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 26308, арк. 1.
⁷ Там само, спр. 26309, арк. 1; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 450, арк. 166; оп. 4, спр. 251, арк. 62.
⁸ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 26366, арк. 1-1 зв.
⁹ Продукційні сили України. Бюл. №1 / Ред.: Л.М. Яснопольський та ін.— К., 1929.— С. 10-15;

- ЦДАВО України, ф. 337, оп. 1, спр. 5616, арк. 224-233, 315-324.
¹⁰ Продукційні сили України. Бюл. №1.— С. 9.
¹¹ Архів Президії НАН України, ф. 258, оп. 1, спр. 31, арк. 41; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 358, арк. 47, 73.
¹² Архів Президії НАН України, ф. 258, оп. 1, спр. 49, арк. 42.

Світлана Старовойт

ТЕРМІНОЛОГІЧНІ СЛОВНИКИ ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ
 НАУКОВОЇ МОВИ ВУАН: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ

Історія виходу в світ термінологічних словників розпочалася для Української Академії наук ще 1919 р., коли Українське наукове товариство у Києві (УНТ) було окремою самостійною науковою установою, до складу якої входила Термінологічна комісія. Сталій та регулярній праці комісії, крім інших чинників, весь час перешкоджав непевний фінансовий стан. Відсутність постійного джерела коштів на утримання персоналу комісії та на друкування її праць ставило всю діяльність комісії в залежність від випадкових грошових допомог або позик, у тому числі й від Української Академії наук (УАН). Розуміючи величезну потребу у науковій українській термінології та не знаходячи виходу зі скрутного становища, коли праці комісії лежали за браком коштів у портфелі, у липні 1919 р. Термінологічна комісія УНТ звернулася до УАН із пропозицією взяти участь у виданні третього тому її «Матеріалів до української природничої термінології та номенклатури». У томі мали друкуватися підготовлені до публікації «Знадоби до української термінології» акад. П.А. Тутковського, «Хемічний український словник» О.В. Курило, та інші матеріали з природничої термінології¹. Не маючи змоги визначити точну суму, потрібну для видання «Матеріалів...», Термінологічна комісія УНТ пропонувала УАН видати том повністю академічним коштом.

У результаті обговорення питання на засіданні Спільного зібрання Академії, яке відбулося 12 липня 1919 р., було вирішено знайти потрібні кошти за рахунок асигнувань на папір або з інших джерел і зазначено, що напис видання мусить бути обов'язково таким, якого дотримувалася при публікації своїх праць Академія наук. Правлінням УАН була

підрахована потрібна для видання тому сума — 90 000 крб. і за згодою представників Історично-філологічного відділу Академії вона була виділена з його видавничих коштів. Угода на видавання була укладена з Всеукраїнським кооперативним видавничим союзом².

На початку 1920-х років в Україні постала проблема доцільнішої організації наукових кадрів, якої вимагав активний розвиток суспільного життя й економічна скрута. Враховуючи тісні наукові контакти, було вирішено об'єднати УНТ з УАН. У травні 1921 р. фактично закінчила роботу погоджувальна комісія, створена для їх об'єднання. В процесі об'єднання на базі термінологічних комісій Товариства й Академії був утворений Інститут української наукової мови (ІУНМ), директором якого обрано акад. А.Ю. Кримського³. Робота над термінологічними словниками була продовжена спільними силами. 8 березня 1922 р. представники Інституту звернулися до Державного видавництва України (ДВУ) з проханням допомогти їм у видавництві. У зверненні зазначалося, що вже виготовлено до друку відділом природничої термінології словники геологічної термінології (15 др. арк.; акад. П.А. Тутковський), хімічної термінології (18 др. арк.; О.В. Курило), ботанічної термінології (проф. О.А. Яната), метеорологічної термінології (15 др. арк.; М.І. Данилевський), зоологічної термінології та номенклатури (проф. І.М. Щоголев та М.В. Шарлемань), сільськогосподарської термінології (О. Яблоновський), математичної термінології (Ф.П. Калинович), матеріали до природничо-історичної термінології (том I-III). За загальним обсягом 100 др. арк.⁴ У випадку, якщо ДВУ не візьметься за друк указаних матеріалів, Інститут просив надати йому 100 стіп паперу для публікування